Київська Академія 19 (2022): 209–216.
doi 10.18523/1995-025X.2022.19.209-216
http://ka.ukma.edu.ua

Михайло Тупиця

Альмес, Іван. *Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст.* (Львів: Український католицький університет 2021), 588 с. (Серія «Київське християнство», т. 26)

Іван Альмес — директор Центру релігійної культури імені Ігоря Скочиляса, що функціонує в рамках навчально-дослідницької програми Українського католицького університету «Київське християнство». Монографія, про яку піде мова, постала на основі успішно захищеної у 2018 р. кандидатської дисертації. Книжка складається зі вступу, п'ятьох, поділених на параграфи та підпараграфи, розділів, висновків, додатків, бібліографії, іменного та географічного покажчиків.

Серед релігійних діячів, що формували руську релігійну та, ширше, ранньомодерну українську культуру, як і на Заході, більшість була монахами. Автор ставить за мету проаналізувати особливості культурних практик на основі дослідження історії читання ченців Львівської єпархії «між латинськими Заходом і Північчю та православними Сходом і Півднем» (с. 16). Після обґрунтування теми та завдань він стисло характеризує історіографію історії читання та зауважує, що цей напрямок досліджень був доволі популярним на Заході, але зараз тренд дослідження історії читання змістився у регіон Центрально-Східної Європи. Автор дотримується міждисциплінарного підходу та вписує дослідження у рамки релігійної історії (с. 17).

У першому розділі «Культурна історія монастирів» показано монастир крізь призму релігійної історії, що тісно пов'язана з історією культури. Християнське розуміння співвідношення релігії та культури, за Автором, полягає у тому, що культура твориться людьми за Божою волею, тому вивчення церковної проблематики в категоріях культурної історії передбачає вивчення культурних процесів всередині Церкви (с. 41–42). Відповідно до цього принципу, монастир розглядається як «(не)культурне місце» місце чи спільнота, вступивши куди, особа, з одного боку, відмовляється від усього світського (серед іншого й книжок), щоб повністю віддатися контемпляції, але ця ж особа творить локус християнської культури — місце творення релігійної культури в рамках Церкви, а також формує свою власну субкультуру в Церкві. Відтак, монастирі постають, з одного боку, як культурні та освітні інституції, а з другого — як невід'ємна складова Церкви, тобто місце молитви та спасіння (с. 45).

Далі обговорюється різниця між поняттями «історія книги» та «історія читання» в тлумаченні так званих «французької» та «британської» моделей дослідження. «Британська» модель передбачає акцент на аналітичній бібліографії, натомість, згідно з «французькою» моделлю, історію книги вивчають у контексті культурної історії, аналізуючи читацьку авдиторію, комунікації за посередництвом книг, стилі мислення, колективні уявлення. Саме французьку модель у книжці обрано за провідну для викладу матеріалу (с. 48). Найважливішим її носієм, за Автором, є представник п'ятого покоління школи «Анналів» Роже Шартьє, зокрема його акцент на соціокультурному факторі побутування книг і текстів, звідки виводиться поняття «читацької спільноти» та апропріація (засвоєння) текстів. Трактуючи читання як соціальну активність, Шартьє стверджує, що така форма культурної практики втілюється у діях, місцях, звичках користувачів книг. Позаяк же ця практика рідко залишає сліди, то метою дослідника, що аналізує «споживання» текстів, є «зрозуміти інтелектуальне, духовне, професійне розмаїття читачів або читацьких спільнот». Вислів французького науковця «Читаємо для того, щоби ділити культуру з іншими» відображає культурно-антропологічну перспективу історії книги, дослідження читання як явища в широкій суспільній перспективі. У книжці стисло згадано ще одну представницю «французької»

моделі — Фаб'єн Енріот, яка досліджує читання ченців як одну зі складових монашого повсякдення, виходячи з тези, що книга являла собою важливий засіб формації, а відтак книжковий репертуар потенційно дозволяє простежувати взаємозалежність між книгами та ідентичністю (с. 49–51).

Другий розділ монографії присвячено аналізові контексту XVII–XVIII ст., епохи монастицизму. Термін «монастицизм» ужито в його буквальному розумінні — як чернече життя, з підкресленням того, що в українській історіографії це поняття уживають нечасто, особливо стосовно східнохристиянської традиції. Іван Альмес спершу аналізує за матеріалами XVII ст. історію читання у православних, а далі, вже за матеріалами XVIII ст., в унійних чернечих осередках (с. 66). У ході реформування монашества Київської митрополії було витворено три моделі правил, яким мали слідувати ченці. Автор стверджує, що перспектива Захід-Схід у Львівській єпархії поступилася осі Північ-Південь. Хоч «віленська» (василіянська), «київська» та «скитська» моделі монашого укладу формувалися на основі правил св. Василія Великого, проте переймали різні особливості із традиції латинського Заходу та православного Півдня, що засвідчує багатогранність чернечого життя Київської митрополії. Православні монастирі в XVII ст. «мовчать», оскільки продовжують афонську традицію ісихії, що відображалося і на незначних розмірах та відносно невеликому репертуарі книгозбірень. Після переходу на унію монастирі мали виконувати освітню та місіонерську діяльність, і це запотребувало більшої концентрації монахів на освіті та читанні. Підсумовуючи цей розділ, Автор говорить, що в доунійний період складно шукати приклади монаших культурних чи читацьких практик, однак із запровадженням василіянської централізованої системи управління вони стали дуже важливими та чітко артикульованими в житті іноків (с. 95–96).

Третій розділ присвячено монастирським книгозбірням загалом. Кілька вступних заміток щодо читання ченців Автор робить на основі представлення латинської традиції читання книг, яку регламентували правила та окремі посібники-інструкції (с. 98–100). У православних монастирях читання монахів, здебільшого молитовне, згадують лише правила Скиту Манявського; за припущенням Автора, така сама модель мала функціонувати і в інших монастирях Львівської єпархії, оскільки Манявські правила слугували зразком

для них (с. 101–104). Натомість у василіянський період читання монахів уже визначалося розпорядженнями вищої єрархії, постановами соборів чи монаших капітул (с. 105–108). Така реґламентація від початку XVIII ст. дедалі частішає, а зразком для неї слугувала латинська модель «lectio librorum».

Місцями зберігання книг могли бути крилоси чи хори для богослужбових книг, а також окремі полиці, шафи або спеціальні келії, які ще не називали бібліотеками. До кінця 1770-х рр. тематичну систематизацію було впроваджено лише у Львові, в Святоюрському і Святоонуфріївському монастирях, і в Бучацькому монастирі. Особливістю організації монастирських книгозбірень був, окрім тематичного, мовний поділ на книжки латинські, польські та руські (с. 122–123). Латинську систематизацію, з конкретними шифрами та фіксованим місцем книги на полиці, у василіянських монастирях Львівської єпархії годі шукати до кінця XVIII ст., що робило їх більше схожими на православні, аніж на католицькі книгозбірні (с. 124). Врешті, чисельніші книжкові колекції існували в тих монастирях, де діяли чернечі чи якісь інші навчальні студії.

Купівля книжок не становила основного джерела поповнення книгозбірень. Літургійні кодекси коштували досить дорого, проте вони часто надходили до збірок в якості пожертв чи подарунків, а якщо їх і купували, то комплектами відповідно до потреб монастиря. Зафіксовані в реєстрах прибутків і видатків дані свідчать, що невелику частину витрат Добрянського та Підгорецького монастирів упродовж другої половини XVIII ст. складали річні календарі — наймасовіша продукція в Західній Європі (с. 140–141). Часто нові нелітургійні книжки надходили або від вихованців римських, віденських, браневських чи інших навчальних закладів, або шляхом успадкування від померлих монахів чи з ліквідованих обителей (с. 143–158). Загалом же збірки кількісно були невеликими, а найбільшими у «рейтингу» виступали Крехівський, Підгорецький і Львівський Святоюрський монастирі та, ймовірно, Скит Манявський. У цілому ж обсяг книгозбірень залежав не від заможності монастиря, а від його статусу (с. 159–160).

У преамбулі до четвертого розділу — «lectio orthodoxum», тобто чтиво православних монастирів, Іван Альмес характеризує інтелектуальні запити вищого київського духовенства XVII ст. Що ж до Львівського владицтва, то суттєвим чинником, який впливав на

тутешню книжкову культуру, була відсутність потужних освітніх центрів, розташування монастирів у відлюдних місцях та монаша реформа Йова Княгиницького за афонським зразком. Це означає, що модель, на яку взорувалися іноки досліджуваних теренів, належить шукати не стільки в Київській митрополії, скільки в ширшому контексті православної Європи. Читання, яке провадилося під час богослужіння, охоплювало традиційний комплект церковних текстів. Обов'язкові для Літургії книги існували в достатній кількості при монастирях, причому частина цих книг була й рукописною, позаяк монахи виконували послух чи покарання через переписування (с. 165–169).

Келійне читання зосереджувалося на тріаді святоотцівської, агіографічної та проповідницької літератури, надрукованої кирилицею. В загальних рисах уподобання для келійного читання ченців Львівської єпархії було досить подібним до лектури болгарських, волоських, молдовських та сербських православних обителей, адже, як підкреслює Автор, це випливало з культурно-релігійної близькості монаших спільнот Львівської єпархії та Балкан (с. 169–178). У монографії це спостереження підкріплено прикладами лектури двох монахів: аскета Йова Княгиницького, чиї читацькі практики висвітлено на основі збереженої рецензії на трактат Кирила Транквіліона-Ставровецького «Зерцало Богословії», та архидиякона Партенія Ломиковського — на основі збереженого списку його книг 1699 р.

П'ятий розділ присвячено книгозбірням василіянських монастирів. Практика літургійного читання побутувала тут така сама, як і в православних обителях. Однак характерною відмінністю став процес, який Автор називає конфесіоналізацією «по-василіянськи». Йдеться про поступове заміщення Служебників і Требників виданнями, що їх було виправлено згідно з вимогами Замойського собору 1720 р. Опубліковані василіянськими друкарнями, ці книги цілеспрямовано впроваджувалися у вжиток.

Автор реконструює палітру творів, що формували читацький канон василіян другої половини XVIII ст. До нього входили Біблія та коментарі до неї, твори Отців Церкви й учительні видання. На перший погляд різниці в тематиці із православним періодом майже не видно, натомість суттєво розширилося коло читання за рахунок польськомовних та латинськомовних екзегетичних, проповід-

ницьких і навчальних текстів, хоч поруч із ними побутували праці популярних київських авторів XVII ст. У монографії окремо наголошено на цілеспрямованому поширенні творів ченців-василіян, опублікованих у василіянських друкарнях, що мало б свідчити про прискорення процесу конфесіоналізації «по-василіянськи» (с. 212).

З часу активізації освітньої діяльності василіян починають формуватися «спеціалізовані» книгозбірні. Іван Альмес наголошує на умовності цього поняття, бо самі монахи таких тематичних збірок не виокремлювали. Зокрема, у 1770-х рр. бібліотеку для студій з риторики складала проповідницька література, що тематично відповідала Тридентським реформам та переймалася василіянами за єзуїтськими зразками через польськомовне культурне посередництво (с. 213–219). Ченці вивчали філософію за вченням Аристотеля у львівському Святоюрському монастирі. Тексти без деталізації назви та авторства типу «Dialectus sine titulo», «Manuale logicum», «Physica», «Systema phisicae», «Universa philosophia», «Anatomia», Автор інтерпретує як праці Аристотеля або коментарі до них. Класичні філософські підручники та коментарі схоластичного кола представлено творами Ансельма Кентерберійського, Педро да Фонсеки, П'єтро Тартарета тощо (с. 120–122). Догматичне богослов'я характеризувалося домінуванням полемічного дискурсу, причому наявність у книгозбірнях латинськомовних трактатів Йоана Дамаскина, Кирила Александрійського та Атанасія Великого засвідчує безпосередню обізнаність із джерелами християнської догматичної доктрини. Крім прямих джерел, фіксуються традиційно поширені у потридентській католицькій Європі твори Роберто Белярміно, Поля Ґабрієля Антойне, Шарля-Рене Білуарта, Антоніо Ґавелло а Канделярія, які представляють традиції догматичного богослов'я різних чернечих орденів Європи (с. 225). У моральному богослов'ї показовим для конфесіоналізації «по-василіянськи» виступає супрасльське видання «Казусів» Льва Кишки (с. 228–229).

На основі аналізу лектури монахів Йосафата Лозинського, Анастасія Петровського та Ігнатія Филиповича обговорено професійне читання ченців. Наведені приклади показують, що освітній рівень, доступ до книг та практична потреба в текстах (наприклад, для підготовки проповіді) суттєво впливали на техніки професійного читання. Книгозбірня Йосафата Лозинського як літургісанта містила багато книг польською та руською мовами. Анастасій Пе-

тровський часто звертався до авторитету текстів, виданих у XVII ст., та цитував твори Отців Церкви чи Святе Письмо, швидше за все, із збірників цитат, а не окремих видань (с. 236–242). Студіюючи в Римі, Ігнатій Филипович писав конспекти методом дослівного переписування. Зміни в цитатах та рефлексії над ними свідчать про техніку уважного читання та розважання над прочитаними фрагментами (с. 247–250).

Автор ставить питання про василіянське Просвітництво, звертаючись до книговидавничого буму 1760–1800 рр., що простежується і у Віленській василіянській друкарні, де, крім книг релігійного змісту, починають виходити праці з історії, географії, художні твори (с. 256–258). Як показали дослідження «німецькомовних» монаших осередків, книги, що публікувалися після 1750 р., можна аналізувати з перспективи наявності в них ідей Просвітництва. Іншим маркером цього процесу стало побутування різного роду календарів чи місяцесловів, де часто уміщували тексти із природничих наук, останні новини та художні твори, що пізніше було перейнято газетами (с. 259). Рівень проникнення ідей Просвітництва у чернечі середовища дослідник простежує на основі книгозбірень Підгорецького та Львівського Святоонуфріївського монастирів. Для цього він аналізує франкомовні твори — як написані «мовою Просвітництва», а також філософські трактати Христіана Вольфа, Фридриха Христіана Баумейстера і Ґеорга Іґнаца фон Мецбурґа, а також суспільно-політичний твір Джеймса Тирела й панегірик Євгену Савойському авторства кардинала Доменіко Сильвіо Пассіонея. Разом із тим наголошено, що, попри проникнення творів із просвітницькими мотивами, класичні твори Дідро, Вольтера чи Монтеск'є до обителей аж до 1780-х рр. ще не проникали (с. 265).

Окремо обговорено групу текстів, що відповідали приписам Тридентського собору та схоластичному дискурсові єзуїтського зразка і складали основу читання василіян — «lectio basilianorum». Показово, зокрема, що нарівні зі Святим Письмом, творами східних Отців Церкви та екзегетичною і проповідницькою літературою у вжитку залишалися праці авторів із київського освітнього середовища. Латинізація та полонізація бібліотек василіянських монастирів свідчила, на думку Автора, про інтеграцію західних запозичень до «свого» культурного коду, а ширше — про процеси озахіднення та модернізацію усієї Київській митрополії (с. 265–266). Загалом же

упродовж XVII–XVIII ст. в монастирях Львівської єпархії функціонували дві моделі книжкової культури — «lectio orthodoxum» та «lectio basilianorum». Перша модель сформувалася під впливом православного Півдня, де, за зразком афонського монашого укладу, пріоритет віддавали перебуванню монаха у мовчанні, молитві та пості. Натомість друга модель, «lectio basilianorum», постала на хвилі поступового дисциплінування, регламентування та уніфікації монашого життя, яке нарівні з постом та молитвою вже мусило приділяти багато уваги освіті, проповідництву, а отже і книжності як такій. У такий спосіб використання книг православного періоду, де домінувало молитовне та келійне читання, доповнилося в унійний період ще й «шкільним» та «медитаційним». Культура книги в католицьких та василіянських монастирях від середини XVIII ст. ставала дедалі більше подібною, проте латинський вплив, за спостереженням Автора, був досить обмеженим. На підставі фіксації василіянських текстів, що поширювалися централізовано, дослідник стверджує формування окремої василіянської субкультури в рамках Slavia Unita.

Додаткової вартості монографії надають додатки, що займають чи не половину книжки. Тут опубліковано інвентарі, списки книг і власницькі записи, а також наведено підсумкові таблиці з кількісними обрахунками книгозбірень монастирів Львівської єпархії.

Підсумовуючи можна констатувати, що обговорена монографія є новаторською для української історіографії з перспективи методологічних підходів, позаяк опис книги як матеріяльного об'єкту тут суміщується з аналізом поширення текстів та їх читання в монашому середовищі. З другого боку, Автор подає найповніший репертуар книгозбірень, публікуючи понад сотню списків та інвентарів тих книжок, що належали монастирям у досліджуваний період. Немає сумніву, що така праця стане в нагоді як дослідникам, так і ширшому колу читачів.